

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

*A felső-magyarországi hitvita szövegkapcsolati
rendszerének vizsgálata*

Garadnai Erika Csilla

Miskolci Egyetem

BTK

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Klasszikus szövegtudomány

Témavezető: Prof. Dr. Heltai János

Doktori Iskola vezetője: Prof. Dr. Kecskeméti Gábor

I. Kutatási feladat

Az európai irodalom 16–17. századi történetében a hitviták rendkívül fontos szerepet játszottak. A 16. században a reformáció, a protestáns felekezetek létrejötte és a katolikus megújulás során egy rendkívül széles körű, egész Európára érvényes, s az addigi keresztény hagyományt újragondoló és átalakító hitvitázó-irodalom jött létre. Ez persze szervesen beépült a korszak jellemzően vallásos-egyházi irodalmába, ugyanakkor létrehozta a műfajra jellemző sajátos diskurzust is. A hitvita iratokban megjelent mindaz a szellemi, intellektuális igény, amely a kora újkor lelkiekben is megújulni vágyó emberét jellemezte, és ez a műfaj uralta és használta is azokat a nyomtatás révén létrejövő technikai újításokat, médiumokat, amelyek a 16. századtól átalakították az európai kultúrát. A vallási harcoktól hangos, konfesszionális Európa hangja volt ez, s a felekezetek megszilárdulásával, majd a vallásosság háttérbe szorulásával a 17. század végére a hitviták is érvényüket és jelentőségüket veszítették.

Magyarországon a 16–17. század folyamán a három részre szakadt, felekezeti és politikailag is megosztott területeken kiemelten fontos szerepet játszottak a hitviták. A protestáns–katolikus harcok hazai virágkorának az 1610–1620-as esztendőket tekinthetők, amikor a katolikus megújulás vezéralakja, Pázmány Péter fejtette ki polemikus tevékenységét. A reformáció korábbi térnyerésével szemben, amikor is az ország lakosságának nagy része s a magyar nemesség döntő többsége is protestáns hitre tért, a Pázmány nevével fémjelzett időszak igazi fordulatot hozott. Hitvitázó és térítő munkájának gyümölcse persze csak jóval később, halála után, a század végén érett be, hisz az általa elindított folyamatoknak szerves folytatása lett az 17. század második felében is. A harmincéves háború lezárulása után, az 1650-es években azonban már egyre kevesebb egyházipolitikai és vallási tétje volt a polemikus irodalomnak. Éppen ezért tekinthető egyedülálló és vizsgálatra érdemes jelenségnek, hogy a Magyar Királyság területén 1657 után ismét felélénkült a hitvitázás. Ennek háttérében elsősorban azok a politikai változások álltak, amelyek felborították azt a viszonylagos egyensúlyt, amely a század közepén a magyar katolikus és protestáns rendek között fennállt. Erdély államiségének az 1657-es sikertelen lengyelországi hadjáratot követő meggyengülése és az erősödő katolicizmus egy „ütközőzónában”, az addig elsősorban protestáns túlsúlyú felső-magyarországi régióban éreztette leginkább hatását. A térségben jelentős változásokat hozott az özvegy fejedelemszöveg, Báthori Zsófia rekatolizációja és fia, I. Rákóczi Ferenc katolikus hitre térése, amellyel megindult a

jezsuita missziót támogató földesúri ellenreformáció. Ennek eredményeként a szembenálló egyházak képviselői ismét polemikus szövegeket tettek közzé.

Az 1660-as évekre kibontakozó, mintegy 13 hitvitát és több mint 100 vitairatot számláló hitvitázó irodalom azonban számos, csak az adott időszakra jellemző sajátosságot mutatott fel. A Kassa–Sárospatak–Eperjes tengelyhez köthető hitvitázás során ugyanis kialakult egy olyan belső irodalmi élet, amely szorosan kapcsolódott a felekezetek meglévő intézményeihez. Ebben az időben a jezsuitáknak és a protestáns felekezeteknek is voltak iskoláik a térségben, Kassán és Sárospatakon pedig nyomda is működött. Mindez alapfeltétele volt annak, hogy a vitázók sokszínű, írói tehetségüket is jobban felszínre hozó, gyakran személyes jellegű, intellektuális csatározásnak tűnő vitairatokat hozzanak létre.

A disszertációmban vizsgált 1663 és 1672 között zajló *felső-magyarországi hitvita* az ekkoriban kibontakozó polemikus irodalom legjelentősebb és legösszetettebb szövegkorpuszának tekinthető. A vita résztvevői katolikus és református oldalról is a térség egyházi-, iskolai- és közéletének meghatározó személyiségei voltak. A hitvitázást kezdeményező, provokáló félnek a jezsuita missziót vezető Sámbar Mátyás tekinthető, aki 1661-ben a győri jezsuita kollégiumban működött és a nagyszombati nyomdában adta ki *Három üdvösséges kérdés* című traktátusát, melyet aztán az 1663-ban induló sárospataki missziós munka során a régió református lakossága körében terjesztett. A magyar nyelvű vitákban legfontosabb ellenfelei Pósházi János sárospataki tanár, Matkó István felsőbányai és Czeglédi István kassai prédikátorok voltak. A *felső-magyarországi hitvita* egy közel egy évtizedig tartó, több iratváltást is magában foglaló katolikus–református polémia volt.

Az elveszett, fordított, újra kiadott művekkel együtt a felső-magyarországi hitvita összességében 17/18 iratból állt, s ezzel nemcsak a korszak, de az egész magyar hitvitázó-irodalom legtöbb eleméből álló polemikus alkotása volt. Pusztán ez a filológiai tény is rámutat arra, hogy az 1660-as évek irodalmiságában milyen meghatározó szerepet játszhatott ez a hosszú időre elfeledett, s eddig részleteiben és összefüggésrendszerében még nem kutatott szövegkorpusz.

Disszertációmban e polémia iratait vizsgálva igyekszem betekintést nyújtani a korszak hitvitázó irodalmának szövegvilágába. Úgy vélem, a hazai hitvitázó irodalom e kései, lezáró szakaszában keletkezett vitairatok szövegkapcsolati rendszerének, belső intertextuális viszonyrendszerének vizsgálatával, és a modern irodalomelméleti megközelítések érvényesítésével teljesebb képet kaphatunk a barokk kor irodalmi alkotásmódjának mechanizmusairól, irodalmi gondolkodásáról. Disszertációm fejezeteiben egy-egy önálló

vizsgálati szempontot is érvényesítve igyekszem feltárni a hitvita szövegeinek belső szövegkapcsolati rendszerét, a vita teológiai szövegvilágát kigúnyoló ironikus, parodisztikus nyelvezetét, s annak stiláris szerkezetét. Külön alfejeztben tárgyalom a vitairatok mediális sajátosságait, a vitairatok képi díszítőelemeinek a vita szövegeivel, teológiai és egyházpolitikai tétjével való összefüggéseit. A vitairat mint vallásos szöveg a korszakban lényeges identitásközvetítő alkotás volt. A vizsgálatra kijelölt művek alapján jól bemutatható az az eddig még kevésbé kutatott, a felső-magyarországi térségben a 17. század második felében kialakuló felekezeti, városi, polgári identitás, melynek e szövegek is hordozói, alakítói voltak. Mindezek mellett a művek recepciótörténeti összefüggéseire, mentalitás-artikuláló hatásukra is kitér dolgozatomban.

II. Elvégzett feladat, források, módszerek

Dolgozatomban első lépésként a könyvészeti szakirodalom és a nyomtatványok alapján ismertetem a vita menetét, felvázoltam az 1660-as évek aktuálpolitikai, történeti kontextusát. Ezt követően *Az „első magvetés” politikai és eszmetörténeti összefüggései* című fejezetben azt tárgyaltam, milyen politikai tétje volt a Sámbar által elindított hitvitázásnak, a jezsuiták sárospataki és kassai missziójának, s hogy milyen – Pázmány nyomán kialakuló – eszmetörténeti koncepció mentén alakította a jezsuita traktátus első fejezetének történeti és egyháztani argumentációját a szerző. Illetve törekedtem annak felvázolására, hogy hogyan pozicionálták magukat a megváltozott politikai térben a református felekezet képviselői.

Dolgozatom következő nagyobb fejezetében (*Katolikus egyháztan protestáns „görbe tükörben”: ekkleziológia és metatextualitás*) Sámbar *Három üdvösséges kérdésének* második, egyháztani kérdéseket tárgyaló fejezetét vizsgáltam. Összevettem a szöveget a Pázmány *Kalauzában* és a *Két rövid könyvecske* című iratában felvázolt egyháztani okfejtéssel. A kimutatható szövegkapcsolat és Sámbar iratának új, Pázmánytól eltérő részei a felső-magyarországi térítés során alkalmazott jezsuita misszió stratégiájáról is képet nyújthattak. A Sámbar által használt egyháztani szimbólum: a katolikus egyház mint az Úr házának Hegye képzet ellen fellépő protestáns szerzők igyekeztek kigúnyolni a jezsuita szövegének ekkleziológiai attribútumait, s ezáltal olyan parodisztikus-allegorikus alakzatokat hoztak létre, melyek alapját ugyan Sámbar szövege adta, de az egymásra felelő iratok láncolatában a szöveget és a jezsuita szerzőt kigúnyoló fikció már felülírta a teológiai vita beszédmódját. Így a hagyományos dogmatikai vita nyelvezetén túllépő iratok új szerzői szerepeket is megköveteltek

az íróktól. Dolgozatom e részében tárgyaltam a vitázóknak a hazai polemikus szöveghagyományhoz való viszonyát és a barokk irodalmi mintákhoz viszonyítva újszerű szerzői szerepformálását is. Külön elemeztem a vitairatok toldalékaként megjelent magyar nyelvű protestáns gúnyverseket, valamint a katolikus szövegek végén közölt imádságokat, illetve Sámbar egyes szövegrészleteinek kapcsolatát más, a korban meghatározó egyházi munkákkal (Gorup Ferenc műve). A fejezet végén, a vita lapjain kibontakozó teológiai „képvitát” is bemutatam, mely jól tükrözte a felekezetek képviselőinek eltérő mediális felfogását is.

Dolgozatom utolsó fejezetében (*A Három kérdés „története” és a betű hatalma (receptiótörténet és identitásformálás)*) két fő alapkérdést vizsgáltam. Egyrészt számot vettem azzal, hogy hogyan alakította át vitaindító iratának, a *Három üdvösséges kérdés*nek a szövegét a jezsuita szerző, amiből kitűnt, hogy ő maga miként értékelte a vitát és saját polemikus szövegét. A *felső-magyarországi hitvita* során Sámbar Mátyás háromszor is (1661, 1665, 1672) kiadta vitaindító művét, s dolgozomban a kiadások szövegének összevetésével a szövegeltéréseket mutattam be. Pázmány *Öt szép levelének* kiadásaihoz hasonlóan Sámbar művében is nagyon tudatos, a vita egészére reflektáló szövegmódosítások (betoldások/kitörlések) figyelhetők meg. Ezek elemzésével a jezsuita szerzetes írói fejlődése, a hitvita során alkalmazott szövegalkotási stratégiája is vizsgálható lett. Az 1661-es első edíció és az 1672-es átdolgozott szöveg lényeges különbsége, hogy más paratextusokat illesztett vitaszövege elé Sámbar. Míg az első szöveg Nádasdy Ferenc országbírónak szóló ajánlása a felső-magyarországi térségben induló jezsuita térítést hatalmi pozícióból támogató mecénásnak szövegeként, addig az 1672-es munkában az átalakult politikai, egyházpolitikai helyzetben már Szegedi Ferenc egri püspök irodalmi mecenatúrájához és propagandisztikus szándékaihoz kapcsolódott az irat. Elemzésemben szövegszerűen vizsgáltam, hogy milyen teológiai vitapontoknál módosít a korábbi szövegen a szerző, s hogy ezek milyen módon kapcsolódtak a polémiában keletkezett protestáns szövegekhez. Sámbar jellemzően azokon a szöveghelyeken változtatott, amelyeket leginkább támadtak és cáfoltak korábbi vitaellenfelei (Matkó, Pósházi, Czeglédi).

Dolgozatom záró fejezetének másik alapkérdése az volt, hogy miként értékelték a befogadók, olvasók a vitát. Ehhez igyekeztem különböző típusú forrásokat megvizsgálni. Külön alfejezetben tárgyaltam a *Három üdvösséges kérdés* egyik 1672-es példányának olvasói szövegkitörléseit, valamint a kiadvány szennylapján található kéziratos gúnyverset, amely a korszak református olvasójának identitás-performációját jelenítette meg, s a vita receptiótörténeti értékeléséhez is hozzájárult. Ugyancsak külön alfejezetben tárgyaltam Zilahi János református prédikátor 1672-ben megjelenő *Az igaz vallásnak világos tüköre* című

munkáját. A szakirodalom által eddig nem kutatott munka szintén Sámbar vitairatára, illetve a kortársak között a vaskos, durva nyelvezetéről elhíresült felső-magyarországi vitára reflektált. Zilahi munkája jól tükrözi az egész polémia református szemszögű olvasatát, bírálatát, s a vita befogadás-történetének egyik fontos állomása. A recepciótörténet elemzésének részeként – szintén külön alfejezetben – áttekintettem a *Három üdvösséges kérdés* 18. századi kiadásait, melyek alapján megállapítható, hogy a hitvita irodalmi kontextusából kiszakadva a polémiát elindító szöveg jelentős funkcióváltáson ment keresztül, s a 18. században iskolai segédkönyvé alakult a mű.

Úgy vélem, dolgozatban vizsgált hitvita, illetve a polemikus művekkel szoros szövegkapcsolatban álló egyéb művek rámutatnak arra, hogy az egymással polemizáló felek milyen irodalmi életet teremtettek Kassán, Sárospatakon, illetve a felső-magyarországi régióban. A 17. század második felének rövidke évtizedében keletkezett nyomtatványok még a viszonylagos szellemi szabadság légköréről árulkodnak, a korszak alaposabb feltárásához nélkülözhetetlen lenne a későbbiekben, hogy a kutatás kiterjedjen az itt nem elemzett hitvitákra, polemikus nyomtatványokra is.

III. Eredmények, hasznosíthatóság

A dolgozat legfontosabb célja az volt, hogy a magyar irodalomtörténet eddig kevésbé kutatott forrásanyagának elemzésén keresztül rámutasson a 17. század végi hitvitázó irodalom egyháztörténeti, irodalmi és politikai összefüggéseire és jelentőségeire. Személy szerint törekedtem arra, hogy a modern elméleti megközelítések érvényesítése mellett olyan módon tudjam interpretálni a kutatási eredményeket, hogy azok ne csak a szűk szakma, de a szélesebb olvasóközönség számára is befogadhatóak legyenek. A disszertáció megírását követően ezért – a lehetőségektől függően – szeretném könyvvé alakítani a feldolgozott témát, hogy eredményeim hasznosíthatóak legyenek mind az egyetemi oktatásban, mind a régi magyar irodalom, történelem és művelődéstörténet iránt érdeklődő olvasók igényeinek kiszolgálásában. Az eddig még feltáratlan irodalmi anyag olyan „közös kincsünk”, melynek bemutatása úgy vélem nem csak a magyar múlttól alkotott képünket, de talán a jövőről való elképzeléseinket is alakíthatja, gazdagíthatja. Úgy vélem az általam kutatott hitviták olyan, eddig feltáratlan nyelvi gazdagságról tanúskodnak, amelyek a korszak kutatói számára is egyedülálló forrásnak tekinthetők, ezért a disszertáció részét képezi egy népszerűsítő szövegkiadás is. Munkám során a felső-

magyarországi hitvita egyik legfontosabb szövegének, Sámbar Mátyás *Három üdvösséges kérdés* című iratának modernizált szövegközlését végeztem el.

IV. Publikációs jegyzék

Előadások

- 1.) 2009. november 5. Miskolc: ME Doktoranduszok Fóruma. Előadás címe: „*Képvita*” a felső-magyarországi hitvitában: *Tipográfia, illusztráció, medialitás*.
- 2.) 2009. november 11–12. Budapest: Protestantizmus és medialitás – a reformáció mediális forradalma: „*Képvita*” a felső-magyarországi hitvitában. *Tipográfia, illusztráció, szövegmedialitás*.
- 3.) 2010. augusztus 27. Kolozsvár: Határátlépések – Doktoriskolák III. Nemzetközi Konferenciája. A Nemzetközi Magyarstudományi Társaság és a Kolozsvári Egyetem szervezésében. Előadás címe: *Hitvita, avagy ki is a család lélek? A felső-magyarországi hitvita argumentációiról*.
- 4.) 2010. november 10. Miskolc: ME Doktoranduszok Fóruma. Előadás címe: *Szövegtekintély és főúri reprezentáció a Három üdvösséges kérdésben*.
- 5.) 2011. május 25–28. Miskolc: Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. A konferenciát az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya, az ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete és Irodalomtudományi Doktori Iskolája, az MTA Miskolci Területi Bizottságának Nyelv- és Irodalomtudományi Szakbizottsága és az MTA I. Osztályának Textológiai Munkabizottsága szervezte. Előadás címe: *Metatextualitás felső-magyarországi hitvitában*.
- 6.) 2011. november 8. Miskolc: ME Doktoranduszok fóruma. Előadás címe: *Olvasói bejegyzések Sámbar Mátyás Három üdvösséges kérdésének 1672-es kiadásában*.
- 7.) 2013. október 10. Szeged: Fialat Kutatók Konferenciája: Verstan, poétika, trópusok a 15–17. századi Európában (FIKON). Előadás címe: *A gúnyversek szerepe és funkciója a felső-magyarországi hitvitában*.
- 8.) 2014. december 3–5. Pozsony / Bratislava: Themes of Polemical Theology Across Early Modern Literary Genres. Előadás címe: *Catholic Ecclesiology and Protestant Parody in the Polemics of Upper Hungary*.

Tanulmányok:

- 1.) „Képvita” a felső-magyarországi hitvitában: Tipográfia, illusztráció, medialitás = *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2009. november 5.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. SZŐKE Kornélia, Miskolc, ME Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2010, 64–70.
- 2.) *Szövegtekintély és főúri reprezentáció a Három üdvösséges kérdésben* = *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2010. november 10.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. FEKETÉNÉ Pál Enikő, Miskolc, ME Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2011, 22–28.
- 3.) GARADNAI Erika, MARTIS Zsombor, *Országútikör és hitvita: Czeglédi István Az országok romlásáról írott könyvnek első része* = *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 57–70.
- 4.) *Hitvita, avagy ki is a csalárd lélek? Gúnynev és szerzői szerepjáték a felső-magyarországi hitvitában*, *Iskolakultúra*, 2011/8–9, 34–41.
- 5.) *Hitvita, avagy ki is a csalárd lélek? Gúnynev és szerzői szerepjáték a felső-magyarországi hitvitában* = *Határátlépések: A doktoriiskolák III. nemzetközi konferenciája, Kolozsvár, 2010. augusztus 26–27.*, szerk. DOBOS István, BENE Sándor, Bp., Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 2011, 95–101.
- 6.) *Olvasói bejegyzések Sámbar Mátyás Három üdvösséges kérdésének 1672-es kiadásában* = *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2011. november 8.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. GARADNAI Erika, PODLOVIC SÉva Lívia, Miskolc, ME Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2012, 21–30.
- 7.) *Metatextualitás a felső-magyarországi hitvitában* = *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 315–322.
- 8.) *A gúnyversek szerepe és funkciója a felső-magyarországi hitvitában* – FIKON konferenciaszöveg megjelenés alatt (2014).
- 9.) *A bölcsesség hangja: Zilahi János elfeledett irata a felső-magyarországi hitvitában* – *Palócföld*, 2014, 3, 76–83.